

Wstęp

Rola edukacji w rozwoju jednostki, społeczeństwa i całej ludzkiej cywilizacji jest bez wątpienia nie do przecenienia (Drzeżdżon, 2011, Mazur, 2015). Przekaz ustny, rysunki skalne, różnego rodzaju systemy pisma wpływały przez wieki na ewolucję kultury i umożliwiały przekazywanie kolejnych zdobyczy cywilizacyjnych z pokolenia na pokolenie (Cieszyńska, 2008, Cirotteau i in., 2023). Dopiero jednak w kulturze antyku pojawiła się zinstytucjonalizowana funkcja nauczyciela. Profesja ta ulegała przekształceniom podczas kolejnych epok historycznych. Podlegała licznym reformom wynikającym zarówno ze zmian politycznych, jak i społecznych. Rola nauczyciela była postrzegana w różnoraki sposób, a status społeczny osób zajmujących się tym zawodem ulegał zauważalnym przemianom. Zarówno ewoluująca rola kościołów i religii w kształtowaniu instytucji oświatowych (Ratajczak, 2021), zmiany prestiżu zawodu nauczyciela uwidaczniające się m.in. w feminizacji środowiska (Gromkowska-Melosik, 2013), jak i podlegające różnicowaniu oczekiwania wobec systemu oświaty (Kwieciński, 2012) odcisnęły swoje piętna na strukturze i funkcjonowaniu szkolnictwa. Jak sugerują niektórzy badacze (Bookchin, 2000, Illich, 1976), sformalizowany system edukacji pozostaje nierozłącznie wpleciony w system funkcjonowania państwa i regionu. Funkcjonowanie szkoły bywa także rozpatrywane przez pryzmat teorii instytucji totalnej (Rokicki, 2010), a symptomy takiego poziomu zinstytucjonalizowania wpływają na wszystkich uczestników procesu kształcenia. Jak pisze Marrou (1969), na polu naukowym starożytnej Hellady nie poświęcano zbyt wiele uwagi ówczesnym nauczycielom. W Cesarstwie Rzymskim osoby odpowiedzialne za wychowanie i naukę także podlegały przyjętym normom, ale sam proces edukacji nie stanowił odrębnego działu naukowej dysputy. W średniowieczu obszar ten w dużej mierze zależny był od woli Kościoła i był ściśle powiązany z jego naukami. Od szesnastego wieku natomiast rozpoczęto w Europie analizować systemy edukacyjne, typy szkół, sposoby nauczania czy też używane podręczniki i pomoce naukowe (Ratajczak, 2021, Ryś, 2015). W Polsce zwrot ku tej tematyce można było zaobserwować m.in. na przykładzie dzieła Szymona Marcjusza z Pilzna zatytułowanego „O szkołach czyli akademiach ksiąg dwoje” oraz w poglądach na edukację głoszonych przez Andrzeja Frycza Modrzejewskiego (Ziółkowski, 2016).

Za Ziółkowskim (2016) można powtórzyć, że działem pedagogiki zajmującym się badaniami nad zawodem nauczyciela jest pedeutologia. Jak podaje Guraj-Kaczmarek (1982), pierwszym badaczem, który użył tego określenia, był Eusebietti, a początek badań naukowych w tej dziedzinie można datować na koniec dziewiętnastego wieku. Z jednej więc strony zawód nauczyciela jest jednym z najstarszych zawodów świata ludzkiego (Ziółkowski, 2016), a z drugiej zainteresowanie badaczy jego istotą pojawiło się stosunkowo niedawno. Ziółkowski (2016) jako przyczynę tego zjawiska wskazuje potrzebę rozwoju profesjonalizmu nauczycieli, który autor ten wiąże z trzema następującymi sferami: wiedzy i kompetencji, potrzeb, emocji i wartości oraz kontaktu z drugim człowiekiem. Ponadto z terminem pedeutologii związane są jeszcze dwa kolejne obszary badań. Pierwszym z nich jest deontologia nauczycielska zajmująca się powinnościami wynikającymi z uprawiania zawodu nauczyciela, drugą natomiast – aksjologia nauczycielska obejmująca badania nad wartościami łączącymi się z pracą edukacyjną (Ziółkowski, 2016).

Warto także wspomnieć o licznych wymaganiach stawianych współcześnie nauczycielom oraz o obciążeniach związanych z wykonywaniem tego zawodu. Jak wskazuje Kutrowska (2008), społeczny wymiar oczekiwań stawianych osobom pracującym w edukacji jest bardzo szeroki. Z jednej strony zakłada się, że nauczyciel będzie odnajdywał się w bieżących wydarzeniach i potrafił objaśniać rzeczywistość swoim uczniom, a jednocześnie w toku wychowania przekazywać dziedzictwo kulturowe. Równocześnie przygotowanie młodych do pełnienia późniejszych ról zawodowych ma być adekwatne i nieustannie aktualizowane przez nauczającego. Także osobowość nauczyciela podlega oczekiwaniom, które zakładają, że w toku wychowania odbywającego się w systemie edukacji dziecko otrzyma wzorce otwartości, gotowości do dialogu oraz chęci rozwoju i doskonalenia. Poza oczywistymi zadaniami związanymi z realizacją podstawy programowej przed osobami z opisywanej grupy zawodowej stawiane są także inne, nie zawsze jasno sprecyzowane, zadania.

Osiągnąwszy obecną formę, system edukacji nadal zachowuje swój dynamiczny charakter. Nauczyciel bowiem niejako z przypisania musi odnajdywać się w rzeczywistości społecznej, która ze swej natury jest niestała, a tworzące ją konstelacje relacji międzyludzkich, zarówno w wymiarze interpersonalnym, jak i pomiędzy społecznościami, kulturami i państwami, nie są strukturami stałymi (Szplit, 2021). Można zauważyć, jak współczesne procesy globalizacji widoczne w sferach ekonomicznej, strukturalnej i kulturowej w świecie ponowoczesności zwiększają tempo zachodzących zmian i poszerzają horyzonty wzajemnych powiązań międzyludzkich (Leppert, 2009). Jak wskazuje etolog Kartsen Brensing (2021), bardzo możliwe, że tym, co pozwoliło na uzyskanie przez człowieka tak dominującej pozycji w świecie zwierząt, jest ludzka potrzeba rozwoju i podtrzymywania rozbudowanych relacji społecznych. Skuza (2012) zauważa zaś, że

jest to obszar silnie rozwijany i modyfikowany przez środowisko życia i rozwoju jednostki. Socjalizacja bowiem, a więc stawanie się członkiem społeczeństwa, jest procesem wielowymiarowym. Pierwotnie proces ten zachodzi przede wszystkim w obrębie rodziny. Gdy jednak dziecko staje się coraz starsze, a zakres jego relacji społecznych poszerza się, szczególną funkcję socjalizacyjną zaczyna pełnić szkoła (Szewczuk, 2014). Wiąże się to z pojawieniem nowych szans, ale i zagrożeń. Jak odnotowuje Ewa Jarosz (1999), niebagatelna jest także rola szkoły w kwestii przeciwdziałania zjawisku krzywdzenia dzieci. Można zatem zauważyć, że środowisko edukacyjne nie tylko ma za zadanie oddziaływać na rozwój zasobów jednostki, ale także chronić najsłabszych przed zagrożeniami. Taki stan rzeczy doprowadził do zwiększenia nacisku na profesjonalizm postępowania nauczycieli. Nauczyciel stawał się więc zarówno adaptacyjnym technikiem, refleksyjnym praktykiem, jak i transformatywnym intelektualistą (Leppert, 2021).

Niezmiernie ważnym aspektem, w którym rozpatruje się funkcjonowanie przedstawicieli omawianej grupy zawodowej, są także środowiskowe uwarunkowania ich pracy oraz atrybuty osobiste samych nauczycieli. Jak wskazuje Pyżalski (2010), obciążenia wynikające z systemu oświaty są wskazywane przez osoby uprawiające omawiany zawód jako najbardziej doskwierające. Niemniej takie czynniki, jak zachowania uczniów, współpraca z ich rodzicami i własne przekonania nauczycieli dotyczące procesu nauczania, mają niebagatelny wpływ na funkcjonowanie edukatora w społeczności. Radzenie sobie z tego rodzaju stresorami wymaga posiadania odpowiednich kompetencji (Pyżalski, 2010). Jak wskazują jednak badania (Kocór, 2019, Woźniak-Krakowian, 2013, Wróbel, 2013), zawód nauczyciela jest obciążony silnym ryzykiem wypalenia zawodowego.

Po analizie czynników wpływających na pracę w szkole, a zarazem przyjrzeniu się czynnikom zdrowia i choroby, wyłania się obraz sytuacji, w której nie sposób uniknąć wpływu obciążeń na funkcjonowanie jednostki. Adekwatne więc wydaje się odwołanie w tym miejscu do koncepcji zasobów w ujęciu Seligmmana (Borzucka-Sitkiewicz, 2018). Jak wskazuje Borzucka-Sitkiewicz, dla utrzymania dobrostanu szczególną wartość ma adekwatne poczucie własnej wartości, poczucie skuteczności, optymizm i wewnętrzne poczucie kontroli. Autorka wskazuje również na niebagatelny wpływ tzw. metazasobów jednostki na poziom jej dobrostanu. Ich zadaniem jest takie zarządzanie posiadanymi zasobami, aby nie dopuścić do ich wyczerpania. Pełnią więc funkcję nadrzędną – sterującą. Innymi koncepcjami zachowania zdrowia są uwzględnione w niniejszej pracy koncepcja rezyliencji oraz elastyczności psychologicznej. Pierwsza z nich odnosi się do koncepcji czynników chroniących i zasobów (Junik, 2011), druga zaś określa zdrowie jako wolność w wyborze zachowań, pomimo własnych doświadczeń emocjonalnych, które nie zawsze w toku rozwoju są przyjemne dla osoby (Hayes i in., 2013). Innym ważnym aspektem dobrostanu nauczyciela jest poziom satysfakcji z pracy wśród przedstawicieli tego zawodu. Jak wskazuje

Durlak (2018), jest to czynnik, który nie tylko wiąże się z komfortem życia osób nauczających, ale także oddziałuje na efektywność działań, jakie podejmują one na gruncie szkolnym.

Warto zaznaczyć, że dotychczasowy przegląd badań poczynionych przez autorkę niniejszej pracy, przyczynił się do przyjęcia tego, że satysfakcja z pracy wśród nauczycieli jest już częściowo obecna w przestrzeni badawczej, jednak nie została ona opisana w pełni, a obrona tematyka może przyczynić się do rozwoju wiedzy o uwarunkowaniach funkcjonowania nauczycieli w Polsce. Literatura przedmiotu traktuje bowiem tematykę satysfakcji w różnoraki sposób, nie zawsze jednak operacjonalizując tę zmienną jednakowo (Baka, 2016, Jakimiuk, 2018, Korczyński, 2016, Strutyńska, 2022a, Wronka, 2022, 2016, Zalewska, 2003). Rezyliencja nauczycieli polskich także była obecna w tematyce dotychczas poczynionych opracowań (Pluskota, Zdziarski, 2022, Płyka i in., 2023, Strawińska, 2021, Strutyńska, 2022b). Metodologia poprzednich badań oraz dobór pozostałych zmiennych były jednak inne od przyjętych w niniejszej książce. Tematyka elastyczności psychologicznej w omawianej grupie zawodowej była natomiast bardzo rzadko rozpoznawana na gruncie polskim, co może stanowić przesłankę do wartości poszerzenia tego obszaru badawczego (Chełkowska-Zacharewicz, 2020, Guzy, 2021). Można przy tym zauważyć, że żadna z uwzględnionych w niniejszym badaniu zmiennych związanych z nauczycielami (wiek, płeć, staż pracy, roczna liczba szkoleń, wychowawstwo, liczba nauczanych klas, liczba nauczanych przedmiotów, stopień awansu zawodowego) nie była rozpoznawana w odniesieniu do wszystkich trzech pozostałych zagadnień (prężności psychicznej, elastyczności psychologicznej i satysfakcji z pracy), chociaż porównania te były obecne fragmentarycznie (np. Strutyńska, 2022a).

Dotychczasowe ustalenia wiążą się bezpośrednio z treścią niniejszej monografii oraz przyjętą strukturą opracowania. Pierwsze trzy rozdziały składają się bowiem na część teoretyczną odwołującą się do koncepcji, poszukiwań badawczych oraz ustaleń poczynionych już przez uczonych zajmujących się zarówno teoriami, jak i empirycznymi opracowaniami omawianej problematyki. Ponieważ istotą niniejszej monografii są konstrukty rezyliencji, elastyczności psychologicznej i satysfakcji z pracy w zawodzie nauczyciela, przyjrano się nie tylko ich relacji ze zdrowiem jednostki, ale też powiązaniom z różnymi poziomami funkcjonowania nauczycieli. Dogłębna analiza teoretyczna badanych obszarów pozwala na ich umieszczenie zarówno w kontekście rzeczywistości społecznej i szkolnej, jak i w płaszczyźnie poszukiwań badawczych i sposobów uprawiania nauki.

Pierwszy rozdział części teoretycznej odniesiono do zagadnień związanych z rezyliencją. Bywa ona także nazywana prężnością psychiczną (Gąsior i in., 2016) oraz sprężystością psychiczną (Kaczmarek i in., 2011). Pomimo że konstrukt ten nie ma długiej historii w obszarze badawczym i teoretycznym, a jego początki

sięgają lat siedemdziesiątych dwudziestego wieku (Garmezy, 1985), wydaje się on znaczący dla rozumienia mechanizmów zdrowia w różnych dziedzinach życia ludzkiego (Reich i in., 2010). W tej części pracy, pierwszym krokiem było rozpoznanie zaplecza historii badań nad omawianym zagadnieniem. W naukach społecznych połowy wieku dwudziestego dominowało podejście skoncentrowane na przyczynach obserwowanych trudności i próbach ich eliminacji (Junik, 2011, Reich i in., 2010). Jak jednak wskazał Kumpfer (2002), w następstwie licznych niepowodzeń w odnajdywaniu nowych dróg wspierania zdrowia psychicznego ludzi nastąpiła zmiana paradygmatyczna w tym obszarze. Rozpoczęły się poszukiwania czynników chroniących jako niezbędnych w procesie adaptacyjnego radzenia sobie z nieuchronną obecnością obciążeń (Junik, 2011, Rutter, 1999). Zaczęły wówczas pojawiać się takie nurty teoretyczne jak psychologia pozytywna (Seligman, Csikszentmihalyi, 2000), a w badaniach odnotować można obecność poszukiwań przyczyn zachowania zdrowia przez dzieci wzrastające w niesprzyjających warunkach (Benard, 1993, Masten, Powell, 2003, Werner i in., 1968).

W dalszej części niniejszego opracowania odniesiono się do różnych sposobów rozumienia zjawiska rezyliencji oraz do obszarów, w których się ona objawia. Pierwszym etapem tych analiz było rozpoznanie mechanizmów prężności na płaszczyźnie indywidualnych właściwości jednostki. Rozważano wskaźniki stresu i radzenia sobie z nim na poziomie biologicznym (Reich i in., 2010). Prężność psychiczną na poziomie indywidualnym rozpatrywano także w odwołaniu do czynników afektywnych i osobowościowych. Wskazano zatem na rolę dynamicznego modelu afektywnego (ang. *dynamic model of affect*) (Reich i in., 2010) w kształtowaniu się sposobu myślenia o rezyliencji w obszarze indywidualnym jednostki. Ponadto poddano analizie, jakie cechy osobowościowe wpływają pozytywnie na rozwój mechanizmów prężności (Błasiak, Dybowska, 2021, Reich i in., 2010). Uwzględniono także takie cechy, jak psychologiczna uważność (Conte i in., 1996), inteligencja personalna (Mayer, 2008), świadomość własnych potrzeb i możliwości (Miller, 1995) oraz koncepcja postaw motywacyjnych Carol Dweck (Dweck, Leggett, 1988).

W dalszej części rozważań nad mechanizmami rezyliencji odwołano się do zjawisk współoddziaływania czynników wewnętrznych i zewnętrznych oraz obciążających i ochronnych. W ciągu dalszego rozpoznawania zjawiska rezyliencji zwrócono uwagę na jego wymiar społeczny. Konstrukty ten nie musi bowiem odnosić się jedynie do jednostki w świecie. Ponadto zwrócono uwagę na kontrowersje wokół konstruktu rezyliencji (McCubbin, 2001, Pooley, Cohen, 2010). Odnoszą się one do trudności w jednoznacznym zdefiniowaniu zjawiska prężności. Jest to bowiem konstrukty o tak licznych konotacjach i opisywany w świetle tak mnogich teorii, że jasna operacjonalizacja zmiennej staje się niezwykle trudna. Na zakończenie rozdziału pierwszego dokonano przeglądu aktualnego stanu badań nad zjawiskiem prężności w grupie zawodowej nauczycieli.

Analiza zjawiska elastyczności psychologicznej znalazła swoje miejsce w rozdziale drugim. Przedstawiane tam zjawisko odnosi się do zdolności jednostki do wyboru zachowań, które zbliżają ją do wyznawanych przez nią wartości i celów (Hayes i in., 2013). Jej przeciwieństwem jest unikanie doświadczenia, a więc wybór działań mających uchronić osobę przed cierpieniem psychicznym, które w świetle omawianej teorii jest nieuchronnym elementem życia ludzkiego. Wskazano na monistyczny charakter konstruktu teoretycznego i jego liczne zastosowania w działalności praktycznej na rzecz wspierania rozwoju dobrostanu. Po przedstawieniu rysu historycznego i podstaw teoretycznych koncepcji leżących u podstaw terapii akceptacji i zaangażowania (ang. *acceptance and commitment therapy* – ACT) podjęto się szczegółowej prezentacji sześcioczynnikowego modelu opisywanej zmiennej, na który składają się defuzja poznawcza, akceptacja, uważność, ja jako kontekst, wartości oraz zaangażowane działanie (Harris, 2019).

Następnie rozważono historyczną drogę wyznaczaną przez kolejne badania, rozwój paradygmatów i podejść, która doprowadziła do powstania omawianego tu konstrukt teoretycznego. Wywodzi się on bowiem z paradygmatu behawioralnego i zajmuje miejsce wśród kontekstualnych nauk o zachowaniu (Hayes i in., 2004, Zettle i in., 2016). Następnie zaś analizie poddano zaplecze teoretyczne koncepcji ACT, które wydaje się mieć duże znaczenie także dla wymiaru praktycznego omawianej koncepcji. Jak wskazują Benton i Craib (2003), filozofia nauki stanowi swego rodzaju podstawę do konstruowania poszczególnych teorii naukowych. W omawianym przypadku funkcję tę pełni kontekstualizm funkcjonalny (Zettle i in., 2016). Jest to nurt zakładający, że chociaż każde działanie wydarza się w określonych kontekstach różnego rodzaju (np. sytuacyjnym czy historycznym), to o jego prawdziwości decyduje zgodność jego efektu z pierwotną intencją działającego (Hayes i in., 2013). Drugim z omówionych filarów koncepcji elastyczności psychologicznej jest teoria ram relacyjnych (Hayes i in., 2013). Odnosi się ona do symbolicznego wymiaru języka i jego znaczenia dla zachowań jednostki zarówno w wymiarze umysłowym, jak i dostępnego dla postronnego obserwatora wymiaru postępowania. Należy pamiętać, że także ramy relacyjne nie funkcjonują w psychologiczno-społecznej próżni, a są one obecne w pewnego rodzaju kontekstach, w tym odnoszących się do czasu, miejsca i osoby (Hayes i in., 2004). Na zakończenie rozdziału drugiego opisano dotychczas przeprowadzone badania naukowe odnoszące wymiar elastyczności psychologicznej do pracy nauczycieli.

Trzecim rozdziałem części teoretycznej jest fragment poświęcony zjawisku satysfakcji z pracy. W jego ramach przedstawiono historię badań nad tym zjawiskiem. Uwzględniono najważniejsze narzędzia diagnostyczno-badawcze i kierunki teoretyczne, które wywarły wpływ na dzisiejszy stan wiedzy o omawianym zjawisku. Ponadto rozważono różnego rodzaju sposoby operacjona-

zacji wspomnianego czynnika. Jak opisywali to bowiem Brief i Roberson (1989), satysfakcja z pracy często rozumiana była jako zjawisko globalne. Często więc opisywano ją jako swego rodzaju postawę. Przykładem takiego rozumowania jest teoria Greenwalda (1968), który uznawał postawę jako konstrukt trójczynnikowy, na który składały się wymiary: afektywny, kognitywny i aktu woli. Innym zbliżonym sposobem rozumienia tego zjawiska jest dwuczynnikowy, poznawczo-emocjonalny konstrukt preferencji Zajonca i Markusa (1982). Te dwa komponenty można zaobserwować także w podejściu do satysfakcji z pracy autorstwa Elfering i in. (2016). Odmienne rozważania nad omawianym w niniejszej części monografii konstruktem dotyczą opisywania go przez pryzmat doświadczeń emocjonalnych pracowników. Takie rozumowanie wywodzi się od czasów stworzenia przez Kunina w 1955 roku testu „Twarzy” (Bowling i in., 2018). Podobnie Cranny i in., (1992, za: Fitzpatrick, 1993) odnosili koncepcję satysfakcji z pracy do obszaru bezpośrednich doświadczeń emocjonalnych pracowników. W tej części pracy opisano także koncepcje inteligencji emocjonalnej Golemana (2007) jako czynnika istotnie w świetle badań regulującego poziom zadowolenia z pracy (Ealias, George, 2012, Nezad, Bahramzade, 2013). Na zakończenie części poświęconej omawianemu zjawisku odniesiono je do zawodu nauczyciela. Dokonano przeglądu najważniejszych opracowań odnoszących się do tej tematyki, co pozwoliło na zbiorcze przyjrzenie się dotychczasowym ustaleniom.

Rozdział badawczy niniejszej pracy składa się z kilku etapów opisanych w kolejnych podrozdziałach. Ilościowy charakter prowadzonych badań warunkował podejmowane kolejno czynności zmierzające do pozyskania określonych ustaleń. Po pierwsze opisano problem badawczy, procedurę badawczą i model zmiennej. Następnie scharakteryzowano wykorzystane w niniejszych badaniach narzędzia. Przedstawiono także uzyskane kolejno wyniki. Scharakteryzowano tu zbiory danych uzyskane dla wyszczególnionych czynników, przedstawiono wyniki korelacji i mediacji wynikających bezpośrednio z modelu badawczego.

Przy analizie badań własnych w świetle dotychczasowych doniesień naukowych zestawiono otrzymane wyniki z wcześniejszymi opracowaniami tematycznymi. Wskazano na potencjalną wartość poczynionych ustaleń dla nauki i praktyki. Zaznaczono także ograniczenia niniejszego opracowania oraz podsumowano poczynione obserwacje i ich znaczenie.

Niniejsza praca stanowi jedynie niewielki wycinek badań z zakresu pedeutologii. Zarówno czynniki związane z etyką prowadzonych badań (zapobieganie przeciążeniu osób badanych liczbą pytań), jak i praktyczne ograniczenia (czas, obszerność pracy i możliwości respondentów) spowodowały, że praca ta nie wyczerpuje poruszanej w niej tematyki, a jedynie stanowi kolejny krok ku dalszym poszukiwaniom.

Konstrukcja procesu badawczego przedstawionego w niniejszej pracy ma za zadanie przybliżyć funkcjonowanie nauczycieli w uwzględnionych obszarach. Szczególnym zaś celem przyjętym w pracy jest poszukiwanie podstaw do rozwoju ich dobrostanu i wspierania poszerzania kompetencji. Otrzymane rezultaty umożliwią analizę obecnego poziomu funkcjonowania nauczycieli oraz skonstruowanie hipotetycznych kierunków dalszych prac nad poprawą ich zdolności do pozytywnego radzenia sobie z wyzwaniami stawianymi przez rzeczywistość edukacyjną i szkolną.

* * *

Kieruję słowa szczególnej wdzięczności do dr hab. Katarzyny Waszyńskiej prof. UAM za ogrom wsparcia w przygotowaniu niniejszej pracy. Atmosfera szacunku, życzliwości i otwartości przyczyniła się do podniesienia wartości mojej pracy i własnego rozwoju. Dziękuję za poświęcony czas, cenne wskazówki i wszelką pomoc.

Dziękuję dr hab. Annie Gorzołce za cenne wskazówki merytoryczne i życzliwe pochylenie się nad prowadzonymi przeze mnie badaniami.

Dziękuję także wszystkim uczestnikom badania, którzy poświęcili swój czas na udział w nim.

Dziękuję także dyrektorom swarzędzkich szkół podstawowych za współpracę w procesie zbierania danych badawczych.

Jestem wdzięczna moim najbliższym rodzinie i przyjaciołom za wyrozumiałość i oparcie.